ग्रामिण पर्यटन व्यवसायमा महिला सहभागिताको ढाँचा

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत
समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधी हासिल गर्नको लागि
आंशिक आवश्यकता परिपुर्ति गर्न प्रस्तुत गरिएको

शोधपत्र

शोधार्थी

भगवती सापकोटा

रोल नं.: ४९/०७१

परिक्षा रोल नं.:४८०२९४/२०७६

त्रि.वि.दर्ता नं.: ६-२-२९२-२१८-२०१२

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

पृथ्वीनारायण क्याम्पस,

समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग

पोखरा, २०७८

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका निम्ति शोधार्थी छात्रा भगवती सापकोटाद्वारा **"ग्रामिण पर्यटन व्यवसायमा महिला सहभागिताको ढाँचा"** शीर्षकमा तयार पारिएको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि मूल्याङ्कन समिती समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

....

तेज प्रसाद सुवेदी

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

मिति :२०७८/१२/८

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय, समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको निमित्त छात्रा **भगवती सापकोटा**ले यस विभागमा प्रस्तुत गर्नुभएको **"ग्रामिण पर्यटन व्यवसायमा महिला सहभागिताको ढाँचा** "शीर्षकमा तयार पारिएको शोधपत्र मूल्याङ्कन समिती समक्ष पेश भई स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

<u>मूल्याङ्कन समिति</u>

....

तेज प्रसाद सुवेदी
शोधनिर्देशक
समाजशास्त्रतथा ग्रामिण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

....

रामचन्द्र बराल (पिएच.डी.)
बाह्य परीक्षक
समाजशास्त्रतथा ग्रामिण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

....

उप प्रा. शिव बहादुर थापा
विभागीयप्रमुख
समाजशास्त्रतथा ग्रामिण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

मिति : २०७७/१२/१८

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजीक शास्त्र अन्तर्गत पृथ्वीनारायण क्याम्पस स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको समाज शास्त्र विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको लागि तयार गरिएको हो । यो शोधपत्र तयार गर्न आफ्नो कार्य व्यस्तताका बाबजुद पनि महत्वपूर्ण समय उपलब्ध गराई शोधपत्रको विभिन्न सल्लाह सुझाव प्रदान गर्दै निरन्तर शोध कार्यमा निर्देशन गर्नु हुने शोध निर्देशक आदरणीय गुरु तेज प्रसाद सुवेदी प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । विभागीय प्रमुख उप प्राध्यापक शिव बहादुर थापा तथा सम्पूर्ण गुरुहरू प्रति कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु ।

यसैगरी यस शोधपत्रको लागि अध्ययन सामाग्री उपलब्ध गराएर सहयोग गरिदिने पृथ्वीनारायण क्याम्पस पुस्तकालय प्रति आभारी छु । अध्ययनका सिलसिलामा व्यस्तताका बावजुद अमुल्य समय प्रदान गरी सहयोग गरिदिनुहुने उत्तरदाताहरु प्रति हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । आँधिखोला गाउँपालिका वडा नं १ का जनप्रतिनिधि पदाधिकारीहरु, सिरुबारी होमस्टे समितिका संयोजक जुम बहादुर गुरुङ र सचिव ज्यु सुनिल गुरुङ, बुद्ध आमा समुहकी अध्यक्ष श्रीमती चन्द्रावति गुरुङ र श्री रत्नबहादुर गुरुङप्रति आभारी छु ।

साथै मलाई यस स्थानसम्म आइपुग्नका लागी उत्साह, हौसला साथै उर्जा प्रदान गरी शोधकार्यका लागि प्रेरित गर्ने मेरा आदरणीय बुबा चुडामणी सापकोटा, आमा नरबदा सापकोटा, आदरणीय दाजु रामचन्द्र सापकोटा, दिदि गीता सापकोटा, मेरा श्रीमान् श्रीकृष्ण पोखरेल, आदरणीय दाजु प्रशान्त पोखरेल, प्यारी छोरी अद्भिका पोखरेल तथा मेरो सम्पूर्ण घरपरिवार र सहयोगी महानुभाव प्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा, यो शोधपत्रलाई प्रिन्ट गरी सहयोग गर्नुहुने एभरेष्ट कम्प्युटर सेन्टर, पोखरा-१, बगरलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

भगवती सापकोटा

मिति : २०७८/१२/८

शोधसार

यो शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितिय बर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको हो । यो अध्ययन ***"ग्रामीण पर्यटन व्यवसायमा महिला सहभागिताको ढाँचा"*** *भन्ने शिर्षकमा आधारित भई गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्र स्याङ्जा जिल्लाको आधिखोला गाउँपालिका वडा नं. १ स्थित सिरुवारी गाउँ रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका महिला प्रत्यक्ष रुपमा सहभागी पर्यटकीय व्यवसायहरुको व्यवस्थापन पक्ष, व्यवसायी महिलाहरुको सामाजिक र आर्थिक अवस्था, व्यवसायी महिलाप्रति आम मानिसको धारणा, पर्यटकको आगमनपछि सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाम पारेको प्रभाव र जिवनयापनमा आएको परिवर्तन जस्ता पक्षलाई अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा मुख्य रुपमा समस्याको कथन अर्न्तगत केही प्रश्नलाई लिइएको छ । ग्रामीण पर्यटन व्यवसायबाट कमाई हुने आयआर्जनले घर व्यवहार चलाउन पुगेको छ वा छैन ? यदि नपुगेको भए के कसरी चलाउने गरेका छन् ? ग्रामीण पर्यटन पेशामा आबद्ध महिलामा के-कस्ता समस्या छन् ? ग्रामीण पर्यटनले महिलामा परिवर्तन ल्याएको छ वा छैन ? यदि छ भने के-कस्ता परिवर्तन ल्याएको छ ? आदि जस्ता मुलभूत प्रश्नहरु समस्याको कथनको रुपमा रहेका छन् ।*

यस अध्ययनको उद्देश्य ग्रामीण पर्यटक व्यवसायमा सहभागी सिरुबारीका महिलाहरूको जीवनस्तरको बारेमा अध्ययन गर्नु हो जुन निम्न अनुसार छन्

क) ग्रामिण पर्यटन व्यवसायमा सहभागी महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाका बारेमा जानकारी लिने ।

ख) पर्यटन व्यवसायले ग्रामीण पर्यटन व्यवसायी महिलाहरूको जीवनस्तमा ल्याएको परिवर्तन बारे अध्ययन गर्न ।

ग) पर्यटन व्यवसायसँग सम्बन्धित महिला व्यवसायीहरूका चुनौतिहरु बारे जानकारी लिने ।

अध्ययनसँग सम्बन्धित विभिन्न तथ्याङ्कहरूलाई आवश्यकता अनुसार संख्यात्मक तथा गुणात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सामान्यतया संख्यात्मक रूपमा प्रस्तुत तथ्याङ्कलाई साधारण तालिकामा वा प्रतिशतको रूपमा प्रस्तुत गरी व्याख्या गरिएको छ । अन्य तथ्याङ्कहरूलाई व्याख्यात्मक रूपमा विश्लेषण गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस अध्ययनबाट अध्ययन क्षेत्रमा उत्तरदाताहरुमा शैक्षिक स्तरलाई हेर्दा अधिकांस शिक्षित रहेको पाइयो । गुरुङ्ग समुदायको बाहुल्यता रहेको यस क्षेत्रमा धेरै बौद्ध धर्मावलम्वी, केहि हिन्दु र एक जना क्रिश्चियन महिला रहेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा महिला व्यवसायीहरु धेरै जसोले आफ्नै घरमा व्यवसाय सञ्चालन गरेको पाइयो । उक्त व्यवसायबाट भएको आम्दानीले जिविकोपार्जन गर्न सहज भएको र महिलाहरुले वचत पनि गर्ने गरेको पाइयो । उत्तरदाताहरु व्यवसायबाट सन्तुष्ट रहेको पाइयो । विशेष गरी यस क्षेत्रमा घरबास व्यवसायमा संलग्न महिलाहरु अन्य व्यवसाय जस्तै चिया खाजा घर, खुद्रा पसल आदिमा संलग्न महिलाहरु भन्दा आर्थिक रुपले सम्पन्न र सन्तुष्ट रहेको पाइयो । महिलाहरुको घरायसी निर्णय प्रकृयामा सकिय भुमिका रहेको पाइएको छ । हाल यस पेशामा रहेको महिलालाई समाजले हेर्ने दृष्टिकोण राम्रो रहेको पाइयो । यस पेशामा रहेका व्यवसायी महिलाको दैनिक जीवन खानपान, भेषभुषा, बोलिचाली विचार तथा दृष्टिकोणका सकारात्मक परिवर्तन आएको छ । व्यवसायको कारणले गाँउमा पूर्वाधारको विकास, स्वागत गर्ने सुसंस्कार, पाहुना सत्कार,सरसफाई युक्त छलफल र आर्थिक संवृद्धि जस्ता अनुकरणीय संस्कारको विकास भएको पाइयो । यस क्षेत्रका महिलाहरुले पर्यटन व्यवसायमा प्रचारप्रसार अभाव, पुर्वाधार अभाव सीपयुक्त जनशक्ति अभाव, सुरक्षाको अभाव, सरसफाई चेतनाको कमि जस्ता चुनौतिहरु भोगेको पाइयो । यहाँका पर्यटन व्यवसायी महिलाहरुले प्रचारप्रसार वृद्धि गर्ने, बाह्रै महिना पर्यटक आउन सक्ने गरी आफ्नो घरबास पर्यटनलाई विस्तार गर्न चाहेको यस अध्ययनमा पाइएको छ ।

यस क्षेत्रको पर्यटनमा बुद्ध आमा समुह, होमस्टे सञ्चालक समिति, नव युवा क्लब सबै खालेका सहयोग र समर्थन जुटाउन अत्यन्तै सम्बेदनशील भएर अगाडी बढेका छन् । पर्यटन प्रर्वद्धन, पर्यटकीय पूर्वाधार व्यवस्थापन, पर्यटकको सेवा, सुविधा र सुरक्षाका खातिर सरकार, स्थानिय र सबै सरोकारवालाहरुको सहकार्य र समन्वय अपरिहार्य छ ।

विषयसूची

	पृष्ठ
सिफारिस पत्र	**ii**
स्वीकृतिपत्र	**iii**
कृतज्ञता ज्ञापन	**iv**
विषय सूची	**v**
तालिका सूची	**viii**
शोध सार	**x**
अध्याय एक : परिचय	**१-९**
१.१ पृष्ठभूमी	१
१.२ समस्याको कथन	६
१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरु	६
१.४ अध्ययनको महत्व	७
१.५ अध्ययनको सिमा	७
१.६ सङ्गठनात्मक ढाँचा	८
अध्याय दुई : सैद्धान्तिक समीक्षा तथा पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन	**१०-१९**
२.१ ग्रामिण पर्यटनको अवधारणा	१०
२.२ घरबास पर्यटनको अवधारणा	११
२.३ विकासको अवधारणा	१२
२.४ पर्यटन उद्योगमा महिला सहभागीतालाई हेर्ने दृष्टिकोणहरु	१४
२.५ पूर्व अध्ययनको समीक्षा	१५
अध्याय तीन : अनुसन्धान विधि	**२०-२३**
३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनोटको औचित्य	२०
३.२ अनुसन्धान ढाँचा	२०
३.३ समग्र अध्ययन क्षेत्रको छनोट	२१
३.४ तथ्याङ्कको स्रोतहरू	२१
३.५ तथ्याङ्क संकलनका विधि	२२
३.५.१ अन्तरवार्ता अनुसूची	२२
३.५.२ अवलोकन विधि	२२
३.५.३ वैयक्तिक अध्ययन	२२

३.५.४ मुख्य जानकार व्यक्तिहरुसंग छलफल २२
३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण एवम् प्रस्तुतीकरण २३
अध्याय चार : पर्यटन महिला व्यवसायीहरुको सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको अध्ययन **२४-४०**
४.१ अध्ययन क्षेत्र सिरुबारीको सामाजिक परिचय २४
४.२ उत्तरदाताहरुको सामाजिक अवस्था २५
४.२.१ जातजातीयता २५
४.२.२ उमेर समूह २६
४.२.३ धर्म २७
४.२.४ परिवारको प्रकार २८
४.२.५ वैवाहिक स्थिति २९
४.२.६ शैक्षिक अवस्था ३०
४.३ उत्तरदाताहरुको आर्थिक अवस्था ३०
४.३.१ छानाको बनोटको आधारमा घरको प्रकार ३०
४.३.२ व्यवसाय प्रकार ३१
४.३.३ व्यवसाय संचालित घरको स्वामित्व विवरण ३२
४.३.४ कृषिबाट खान पुग्ने समय ३३
४.३.५ परिवारका प्रमुख आम्दानीको स्रोतहरु ३४
४.३.६ पर्यटकको किसिम ३५
४.४ पर्यटन व्यवसायमा महिला सहभागिताको अवस्था ३५
४.४.१ व्यवसायबाट सन्तुष्टि ३५
४.४.२ व्यवसायबाट असन्तुष्टि ३६
४.४.३ उत्तरदाताको घरको निर्णय प्रक्रियामा भूमिका ३७
४.४.४ पर्यटनबाट हुने आम्दानी ३८
४.४.५ व्यवसायमा प्रवेश गर्नुपूर्व महिलाको स्थिति ३८
४.४.६ सामाजिक संस्थामा हुने आवद्धता ३९
अध्याय पाँच : पर्यटन व्यवसायले महिलाको जीवन स्तरमा ल्याएको परिवर्तन **४१-५०**
५.१ महिला पर्यटन सहभागिता ४१
५.२ व्यवसाय सुरु गरेको वर्ष ४१
५.३ सीप र क्षमतामा वृद्धि ४२

५.४ महिलाको जीवनस्तरमा परिवर्तन ४३
५.५ महिला सहभागिता ४४
५.६ गाउँमा देखिएको प्रभाव ४५
५.७ आमा समूहको भूमिका ४५
५.८ व्यवसायबाट उत्तरदाताको हैसियतमा आएको परिवर्तन ४६
५.९ स्थानीय स्तरको सहयोग ४७
५.१० ग्रामीण पर्यटनमा आकर्षण बढाउन उत्तरदाताको उपाय ४८
५.११ उत्तरदाता महिलामा आएको परिवर्तन ४८
अध्याय छ : पर्यटन व्यवसायमा महिलाका चुनौतिहरु ५१-५९
६.१ पर्यटन व्यवसायमा रहेका समस्याहरु ५१
६.२ पर्यटकबाट हुने समस्या ५२
६.३ पर्यटनमा महिला स्वतन्त्रता ५३
६.४ भाषागत समस्या ५४
६.५ भाषागत समस्याका समाधानहरु ५४
६.६ पर्यटकको रुची प्रति प्राथमिकता ५५
६.७ महिला प्रति समाजको दृष्टिकोण ५६
६.८ प्राथमिक उपचार र तालिम ५७
६.९ परिवर्तनका प्रेरक तत्वहरु ५८
अध्याय सात : सारांश र निष्कर्ष ६०-६६
७.१ सारांश ६०
७.२ निष्कर्ष ६५
सन्दर्भ ग्रन्थ सुची
अनुसूचीहरू
अनुसुची एक : अन्तवार्ता अनुसुची
अनुसुची दुई : मुख्य जानकार ब्याक्तिसँग गरिएको छलफल सुची

तालिका सूची

तालिका		पृष्ठ
४.१	उत्तरदाताको जातजातीय विवरण	२६
४.२	उत्तरदाताको उमेर समूह विवरण	२७
४.३	उत्तरदाताको धर्मको विवरण	२८
४.४	उत्तरदाताको पारिवारिक विवरण	२९
४.५	उत्तरदाताको पारिवारिक विवरण	२९
४.६	उत्तरदाताको शैक्षिक अवस्था	३०
४.७	छानाको बनोटको आधारमा उत्तरदाताको घरको प्रकारहरु	३१
४.८	उत्तरदाताको व्यवसायका प्रकारहरु	३२
४.९	उत्तरदाताको घरको स्वामित्व अवस्था	३३
४.१०	उत्तरदाताको कृषिबाट खान पुग्ने समय	३३
४.११	उत्तरदाताको परिवारमा प्रमुख आम्दानीको स्रोतहरु	३४
४.१२	अध्ययन क्षेत्रमा आउने पर्यटकको किसिम	३५
४.१३	व्यवसायप्रति उत्तरदाताको सन्तुष्टि स्थिति	३६
४.१४	उत्तरदाताको व्यवसायबाटको असन्तुष्टि विवरण	३६
४.१५	उत्तरदाताको घरमा हुने निर्णय प्रक्रियामा महिलाको भूमिका	३७
४.१६	उत्तरदाताको पर्यटनबाट हुने आम्दानी विवरण	३८
४.१७	व्यवसायमा प्रवेश गर्नुपूर्व उत्तरदाता महिलाको स्थिति	३९
४.१८	उत्तरदाता महिलाको संघ संस्थाको आवद्धता अवस्था	३९
५.१	उत्तरदाताको महिलाको पर्यटन सम्बन्धी तालिम विवरण	४०
५.२	उत्तरदाताको व्यवसाय सञ्चालन अवधि	४२
५.३	महिलाको सीप र क्षमतामा बृद्धि सम्बन्धी विवरण	४३
५.४	पर्यटनले महिलाको जीवनस्तरमा ल्याएको परिवर्तन	४३
५.५	पर्यटनमा महिला सहभागिता विवरण	४४
५.६	पर्यटकले गर्दा उत्तरदाताको गाउँमा आएको प्रभाव विवरण	४५
५.७	पर्यटनमा आमा समूहको भूमिका	४६

५.८ उत्तरदाताको हैसियतमा आएको परिवर्तन ४७
५.९ उत्तरदाताको व्यवसायमा स्थानीय समुदायको सहयोगको विवरण ४७
५.१० पर्यटन आकर्षण बढाउन उत्तरदाताको उपाय ४८
५.११ उत्तरदाता महिलामा आएको परिवर्तन ४९
६.१ पर्यटक व्यवसायका समस्याको विवरण ५१
६.२ पर्यटकबाट हुने समस्या ५२
६.३ उत्तरदाताको व्यवसाय संलग्नता सम्बन्धी अवस्था ५३
६.४ उत्तरदाताको भाषागत समस्या ५४
६.५ उत्तरदाताको भाषागत समस्याका समाधानहरु ५५
६.६ पाहुनाको रुचिप्रति प्राथमिकता ५६
६.७ महिलाप्रति समाजको दृष्टिकोण ५७
६.८ प्राथमिक उपचार र तालिम ५७